

GERÉBY GYÖRGY

A népek angyalai, avagy lehetséges-e nemzeti kereszténység?

*És éneklének új éneket, mondván: méltó vagy, hogy elvedd a könyvet és
megnyisd annak pecségeit: mert megöltél, és megváltottál minket
Istennek a te véreddel, minden törzsből és nyelvből és népből és nemzetből.
(Jel 5,9)*

*Megismervén azonban, hogy zsidó, egy kiáltás tört ki mindnyájukból,
mintegy két óra hosszáig kiáltozván: Nagy az efezusiak Artemiszé!
(ApCsel 19,34)¹*

Az új jelenségek lassan mindenki számára természetesnek látszanak. Egyre kevésbé tűnik fel, hogy mind protestáns, mind pedig katolikus közegben a *Himnusz* és a *Szózat* mintegy elhagyhatatlan liturgikus függelékké váltak. A nép nem indul útjára a „Menjetek békével!” után, hanem legtöbb helyen *felállva* várja az utolsó éneket bejátszó orgonaszót. A liturgia egyáltalán nem esetleges mozdulatai között az állásnak, éppen úgy, mint a térdelésnek, szakrális értelemben kiemelt szerepe van – e testhelyzet jelentősége a *Himnusz* szerepére is rávetül.² E liturgikus appendix beillesztéséről azonban semmilyen egyházi döntés nem született. Jószerevével már az is egyre inkább feledésbe merül, hogy ilyenre

---

Írásom sok változatot látott, vajúdó baráti válasz Tatár Györgynek („Nemzeti teológia”, in Tallár F. [szerk.]: *A kereszténység és az európai tradíció* [Budapest, Osiris, 2001], 9–23). Elsőként a nagyváradai Posticum Egyesület konferenciáján beszéltem a kérdésről 2001 októberében, majd angolul a Columbia Egyetemen az AHEA konferencián 2003 áprilisában, és bővítve a VI. Magyar Ökumenikus Konferencián (Budapest, 2004. május 27–29.). A kérdéshez az NKFP Jedlik Ányos program Vallásfilozófia projektjének keretében tértem vissza (NKFP6–00127/2005) „*A magyarok istenére esküszünk!*” *Lehetséges-e nemzeti teológia patrisztikus szemszögből* című, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetében 2007. szeptember 20-án elhangzott előadásban, és ezt mondtam el az Evangélikus Lelkészkonferencia meghívására Révfülöpön, 2007 november 12-én. Köszönöm végül Tillmann J. A.-nak, hogy meghívására a Moholy Nagy László Művészeti Egyetem doktoriskolájában tartott három előadásomban átfogóan beszélhettem a problémáról 2007 októberében, és Schmal Dániel baráti tanácsait.

- 1 A bibliai idézeteknél alapvetően Károli Gáspár fordítását követem, de a görög szöveg alapján (Nestlé-Aland) javítom a félrevezető vagy tompított jelentéseket, amiket jelzek. A dőlt betűs részek az én kiemelésem.
- 2 „... a térdeplés és az állás a keresztény imádsággal kapcsolatos testtartásnak egyedül és pótolhatatlan módjai...” (Ratzinger, J.: *A liturgia szelleme*, ford. Heller Gy., Budapest. SZIT, 2002, 178.)

szükség lenne. Ha az alább elemzendő teológiai háttértől el is tekintünk, az már most meggondolandó, hogy vajon mi indokolja ennek az eddig ismeretlen elemnek a beemelését a liturgia évezredes formulái, mondjuk az *Agnus Dei* mellé? A Szent Liturgia nemcsak régi, hanem minden elemében végső soron a két Szövetség valamelyik sorára vagy egyetemes zsinatok által jóváhagyott formulákra megy vissza (mint a *Sanctus* vagy a *Credo*). Hogyan kerül akkor be egy 19. század közepén, a liberális nacionalizmus jegyében született *magyar Himnusz az „egy, egyetemes, apostoli egyházba”*?

Tudjuk persze, hogy a liturgia történetében sok változás történt, de nem véletlen, hogy a kegyes legenda szerint az 5. században beiktatott *Triszhagion* himnuszt az angyalok tanították meg az embereknek. Az egyházatyák által bevezetett szabály, a *lex orandi lex credendi* („a hit szabálya az imádság szabálya”) a liturgia rendkívül körültekintő kezelését kívánja meg. Úgy tűnik, a legutóbbi idők bővítményeinek a hagyományos követelmények szempontjából adott teológiai legitimitásáról nemigen beszélhetünk.

A teológiai bizonytalankodás ellen a legjobb orvosság a népekről szóló korai keresztény gondolatok felidézése. A következőkben érteszek kísérletet. Azt szeretném megmutatni, hogy a „népben és nemzetben” való gondolkodásnak az utóbbi évtizedekben tett gesztusok súlyosan veszélyeztetik a kereszténység egyik legalapvetőbb üzenetét. A teológiai amnézia azzal járhat, hogy az egykor világosan és általánosan megfogalmazott elvek elfeledésével pontosan azok az erők támadnak fel újra, amelyekkel szemben a keresztény üzenet fellépett.

Elsőként tehát a népekre vonatkozó teológiai gondolatokat próbálom meg rekonstruálni. Másodjára az innét nyert tanulságok alapján, de más alapvető teológiai gondolatokat is bevonva megpróbálom felhívni a figyelmet a két liturgikus appendixé vált költemény ritkán végiggondolt aspektusainak a patrisztikus keresztény teológia szempontjából felmerülő igen komoly problémáira.

E második feladat esetében tudatában vagyok, hogy elemzésem több okból is szokatlanul számíthat. Mindenekelőtt a költeményeket el kell vonatkoztatnom az újkori magyar nemzettudatban elnyert jelentőségüktől. Szokatlanul találhatja majd azt is az olvasó, hogy a teológiai vizsgálat során nem fogok meglepődni afféle laposságok megállapításával, hogy a költemény istenhez fordul, hogy zsoltárhoz hasonlít, vagy szerzője mélyen hívó ember volt. Mélyen hívó ember is gondolhat teológiailag problematikus dolgokat, sőt, attól, hogy egy költő istenhez³ fordul, még nem következik sem az, hogy ugyanahhoz az istenséghez fordul, mint az, aki a költeményt olvassa (gondoljunk az *Iliász* első sorára vagy a *Nemzeti dalban* a „magyarok istenére”), sem pedig az, hogy ugyanazért és ugyanúgy fordul hozzá, mint mások. Isten nevének segítségül hívása még nem jelent garanciát semmire: „Nem mindenki, aki ezt mondja nekem: Uram! Uram!

3 Az „isten” szót, mivel nem tulajdonnév, hanem egy jelölésű köznévi, kisbetűvel írom. Ld.: Aquinói Szent Tamás, *Summa Theologiae* I^o.q.13.a.9. (Kivéve az idézeteket.)

megyen be a mennyek királyságába; hanem az, aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát.” (Mt 7,21)

Bábel teológiája⁴

Első kérdésünk tehát az lesz, hogy miként gondolkodott a korai kereszténység a népekről, a nemzeti identitásról, a nemzeti jellegről, az egyes népek küldetéséről? Mi is volt a kereszténység *teológiai* viszonya a nemzetfogalomhoz?

A kereszténység a kezdetek kezdetétől a népfogalom ószövetségi megfogalmazásából indul ki, amely a népek létét nem magától értetődő természetes adottságnak, még csak nem is „a társadalmi lét formájának”, még kevésbé szabad egyének társadalmi szerződésének tekintette. A herderi „kultúrnemzet” fogalmi világa csak a Biblián kívül lehetséges, ott, ahol a dolgok alapvető rendjének számított, hogy különböző népek vannak, akik – mint Théba alapító története mutatja – „sárkányfog-veteményként” a helyi földből kelnek ki.⁵

Ezzel szemben a zsidó gondolkodás számára a népek születése az Isten–ember viszonyról szóló üdvtörténet egy meghatározó eseményének következménye. Hogyan és főleg mikor jött hát létre a népek különbözősége, akik a bibliai őstörténet felől nézve újdonságnak számítanak? Újdonságnak, hiszen minden ember az ősszülők-től, Ádámtól és Évától, illetve Noénak, a vízözönt egyedül túlélőnek a családjából származik. Minden ember „egy vérből való” (ApCsel 17,26). Nem meglepő tehát, hogy az emberiség valaha „egy nemzetiséget alkotott és egy nyelvet beszélt” (Ter 11,1).

4 A témában máig a legfontosabb írás: Peterson, E.: „Das Problem des Nationalismus im alten Christentum”, in *Frühkirche, Judentum und Gnosis. Studien und Untersuchungen*, Roma–Freiburg–Wien, Herder, 1959, 51–63., illetve H. de Lubac: *Katholizismus als Gemeinschaft*, Einsiedeln, 1961. Ezekre az alapvető írásokra hivatkozik Joseph Ratzinger (XVI. Benedek): *Die Einheit der Nationen*, Salzburg–München, Anton Pustet, 1971.

5 Platón szépen ír erről a „talajból sarjadó” nép elgondolásáról: „megkísérlem elhítenni (velük, az örökkel – G. Gy.) [...] hogy mindazt, amit mi velük a táplálásuk és nevelésük folyamán tettünk, csak álmoké volt, s ők csak úgy képzeltek, hogy mindazon keresztülmentek, s mindaz meg is történt velük. A valóságban ugyanis ők akkor még a föld alatt voltak, ott formálódtak és nevelkedtek, s ott készültek a fegyverek és egyéb felszerelésük is, mikor aztán teljesen készen voltak, a föld mintegy anyjukként a felszínre bocsátotta őket, s így aztán a földdel, amelyen élnek, mint tápláló anyjokkal kell törődniük, s ha valaki erre rátámad, meg kell ellene védelmezniük, a többi polgárt pedig edestestvérüknek és a föld szülötteinak kell tekinteniük.” (Platón: *Allam* 414e) Platón persze Szókratész szájába adva e szavakat a „nemes hazugságon”. az „édes anyaföld” mítoszában ironizál, nyilván arra utalva, hogy az „anyaföld” korántsem ártatlan kifejezés, hanem ideológiai hivatkozási alap a népek történetében. További klasszikus példák: Platón: *Menexénosz* 237 E–238 A, illetve *Timaiosz* 24 C–D, Aiszkhülosz: *Septem* 16, Lucretius: *De rerum natura* ii. 641. skk. A mítosz lényegének szép modern megfogalmazását olvashatjuk A. C. Swinburne *Erechtheus*-ában: “All races but one are as aliens engrafted or sown, / Strange children and changelings; but we, O our // mother, thine own.” (1173–4)

A magyarázatot Babel története adja. A népek megszületésének döntő eseménye a bábéli nyelvzavar során, a nyelvek születésekor következik be. Figyeljük meg, mit mondanak a Shinar síkságán tornyot építő lázadók: „És mondanak: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén.” (Ter 11,4) A lázadás motívuma tehát az identitás kialakításának szándéka.

Ez az a pillanat, amikor az Úr közbeavatkozik. „Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét.” (Ter 11,7) A többes számot az intertestamentális irodalom, a targumok (az arámi fordításparafrázisok) és a rabbinikus hagyomány egyaránt úgy értelmezte, hogy Isten az ő angyalaival, egészen pontosan hetven angyallal szállt alá. E hetven (néha hetvenkét) angyal azt a feladatot kapta Istentől, hogy oly módon zavarják össze az embereket, hogy kit-kit külön nyelvre tanítsanak. Itt két dologra kell felfigyelni. Az egyik az angyalok hetvenes száma, ami megfelel Noé leszármazottai számának, amit a Teremtés könyvének 10. fejezetében található nemzetségtábla sorol fel. (A hetven a gyakoribb szám. A hetvenkettő jelentésében ugyanerre utal, csak kissé más okból.) Ennek alapján a rabbinikus hagyomány és a korai kereszténység (Jusztinosz Mártír, Augustinus) egyaránt úgy tartotta, hogy a világ nyelveinek, illetve népeinek száma hetven. Ahogy a népeket Isten hetven angyala tanította saját nyelvükre, úgy volt a Genézis szerint Izráel, azaz Jákób házanépének száma is hetven, amikor Egyiptomba érkeztek (ez lehet az alapja a héber, illetve a Vulgata szövegváltozatának). A középkor végéig élő hagyomány szerint a hetvenes szám a világ összes népét jelenti. Érdeemes egy pillanatra elgondolkodni azon, hogy a rabbinikus hagyomány szerint a Törvény hetven nyelven hangzott el a Szináj hegyéről, és mintha erre utalna az is, hogy az *oikumené* nyelvén, görögül megjelenő fordítást a hagyomány akkor is *Szeptuagintának* (hetvenesnek) nevezi, ha közben hetvenkét fordítónak tulajdonítja. Talán az sem véletlen, hogy Krisztus *hetven* tanítványt küldött „minden városba és helyre”, ahová ő személyesen nem ment el. (Lk 10,1)

Másfelől, és talán ez még fontosabb most számunkra, a nyelvek kialakulása a bábéli nagyravágyás *büntetése*. Noé leszármazottai még nem alkottak népeket a Babel utáni értelemben: vagy legalábbis egyetlen nyelvet beszéltek, és tökéletesen értették egymást. *Egymás meg nem értése*, a nemzeti hagyományok elkülönbözése a büntetés maga. E büntetést a Biblia Isten szájába adott végtelen iróniával fogalmazza meg: „nevezék annak nevét Babelnek; mert ott zavará össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan széleszté el őket az Úr az egész földnek színére”. (Ter 11,9) A bábéli vállalkozás vezetőjét a rabbinikus hagyomány Nimróddal, minden pogányság ősatyjával azonosítja. Fentebb idéztük tervét, amit az Úr leheletfinom beavatkozással hiúsított meg. Megkapták, hogy *szerezhettek maguknak nevet*, ám mégis *szét lettek szélesztve* a föld színén – és most aztán kezdjenek vele valamit.

A Biblia számos helyen utal erre a hagyományra, például a *Második Törvénykönyv* egy kiemelkedően fontos versében, Mózes énekében. A múlt eseményeit összefoglaló tanításban a központi helyen ezt mondja Mózes a *Szeptuaginta* szerint: „Mikor a Fölséges elosztá a nemzeteket, mikor elkülönzé Ádám fiait, akkor állapítá meg a népek határait *Isten angyalainak száma szerint.*” (MTörv 32,8)

Ezt a fordulatot a modern fordításokban hiába keressük, mert ezek a *Szeptuagintáétól* eltérő mai héber szöveghagyományt fordítják (bár ezt hozza a Vulgata is): „Mikor a Felséges örökséget osztott a népeknek; mikor szétválasztá az ember fiait: megszabta a népek határait, *Izráel fiainak száma szerint.*”⁶ (Mint fentebb láttuk, a zsidó hagyomány szerint Jákób, azaz Izráel házanépének száma hetven volt.) A folytatás mindkét szövegben azonos: „Mert az Úrnak része az ő népe, Jákób néki sorssal jutott öröksége.”

Melyik volna a helyes olvasat? A kérdés rossz, mert eldönthetetlen, hogy a Tóra nyugati (a *Szeptuaginta* által képviselt) vagy a keleti (a későbbi rabbinikus hagyomány által kodifikált) szöveghagyománya „az igazi”. A szövegvariáns jelentősége abban áll, hogy melyik olvasat milyen teológiai hagyományt alapoz meg, melyik szempontból válik mérvadóvá. Az LXX szövegvariánsa egyébként nincs egyedül. Jézus Sirák erre a variánsra utal: „Minden nemzetnek rendelt kormányzót; de Izráel nyilvánosan az Isten része lón.” (Eccles. 17:14 [17:17 LXX]) Így ismeri a helyet továbbá az intertestamentális irodalom jelentős része, a Qumránban talált töredékek, a palesztinai *targum*, Philón, az apostoli kor és az apologéták iratai éppúgy, mint Órigenész és a későbbi görög atyák.⁷ Nyugaton a Vulgata eltérő szövege ellenére is ismert volt ez az olvasat, mint Hilarius, Ágoston és még számos más szerző példája mutatja, akik mind tudtak az MTörv 32,8 *Szeptuaginta* szerinti variánsáról.⁸

Bábel története azonban itt még nem ér véget. A bábéli nagyra-vágyás, Nimród Isten elleni feszülése az üdvtörténet egyik legfontosabb eseményeként gazdagon megtermékenyítette az értelmezési hagyományt. A *Tizenkét pátriárka testamentuma* című rendkívül népszerű és elterjedt szövegcsoporthoz tartozó *Naftáli testamentum*nak egy középkori héber kéziratban fennmaradt változata beszámol arról, hogy a bábéli nyelvzavar után az Úr próbára tette az immár saját nyelvüket beszélő népeket. Követségbe küldte Mihály arkangyalt, aki arról kérdezte őket, hogy kit fognak imádni.

6 Érdekes kivétel az ún. „modern katolikus” fordítás, amely keverék változatot hoz (s amelynek nincs sem görög, sem héber alapja): „az Isten fiainak számához mérten”. *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Szent István Társulat Budapest, 1976. A Második Törvénykönyvet fordította és magyarázta Kosztolányi István.

7 Philón: *De post. Caini* 89.; *De plant.* 59.; *Salamon ódái* 2:8; Jusztinosz: *Dial.* 131. (Jusztinosz mindkét változatot idézi); *Apocalypsis apocrypha Joannis* 26:5; Clemens: *Ep 1 ad Corinth.* 29:2; Ps-Clement: *Hom.* 18.4.3.; Órigenész: *Contra Celsum* V, 29; Eusebios: *Praeparatio evangelica* 4, 7, 1; ps-Dionysios Areopagita: *Coel. Hier.* 2.3. stb.

8 Pl. Remigiuss (*Liber de fide trinitatis* c.15.), akit majd idéz Aquinói Tamás (*Catena aurea in Matth.* c.8.1.2.), de ismerte a változatot Anselmus is (pl. a *Cur Deus homoban*).

„Tudjátok elpártolástokat, amit elkövettetek, és árulástokat az egek és a föld urával szemben. Íme! Válasszatok még ma! Kit akartok szolgálni? Ki legyen szószólótok az egekben? És erre így felelt a pártútó Nimród: Az én számomra nincsen itt nagyobb, mint az én tanítóm, és az én népemnek tanítója, aki nekünk egyetlen óra alatt tanította meg a kúsita nyelvet. És imígyen szólott mindegyik, a Puteus, a Misraiteus, a Thubál, a Jáván, a Mésekh és a Thirász, és minden nép az angyalát választotta magának, és egyetlen egy sem nevezte meg a Szent nevét. Amint azonban Mikhaél a mi ősatyánkhhoz, Ábrahámhöz szóllott: Kit választasz te, Ábrám? Kit akarsz szolgálni? Erre Ábrahám így felelt: Én senki mással nem gondolok, és nem választok mást, mint aki szólott, s akinek szavára tüstént lett a világ, csak azt, aki engem anyámnak méhében alkotott, engem, testet egy másik testben, csak azt, aki lelket és szellemet helyezett belém. Őt választom én. Őhöz akarok tartozni, én és az enyéim örökkön örökké.”⁹

Ez a történet nem egyszerű legenda, hanem a biblikus történelemteológia rendkívüli mélységeket rejtő megalapozása. Isten az angyalokat bízta meg, hogy a nyelvek formájában lehetőséget adjanak a népeknek az önállóságára, a „nemzeti identitásra”. Erre, de csak erre kapnak hatalmat Istentől. A nyelv azonban nem visszavonhatatlanul dönti el a népek sorsát, nem kijavíthatatlan következményekkel járó büntetés Babel vétkéért. Nimród ismét választás elé állíttatik, azaz még egy lehetőséget kap a kísértés legyőzésére. Kit fog imádni? A nyelvét megtanító angyalt vagy a világot, így az angyalokat is teremtő Urat? Nimród szimbolikus döntése a pogányság, a bálványimádás lényege: elfordulás a Teremtőtől idegen istenek imádása kedvéért. Ezek az idegen istenek az angyalok, akik azonban *teremtmények*. A bálványimádás legnagyobb bűne egy teremtény imádása az egyedüli Szenttel szemben. Nimród és követőinek vétkével szemben Izráel népe lesz az, aki Ábrahám személyében helyesen dönt. Ezért lesz a népeknek angyala, míg „az Úrnak az ő része Izráel néki kimért öröksége” (MTörv 32,9). Az Ur „öröksége” a „szent nép, a királyi papság”.

A „királyi papság” rejtélyes fordulata révén a *János jelenéseiből* vett első mottó közvetlenül a Kivonulás könyvéhez kapcsolódik. Ugyanezt a kulcsjelentőségű kifejezést megtaláljuk az első Péter-leveélben is: „Ti pedig választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet, megtartásra való nép vagytok, hogy hirdessétek annak hatalmas dolgait, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket; akik hajdan nem nép voltatok, most pedig Isten népe vagytok; akik nem kegyelmezettek voltatok, most pedig kegyelmezettek vagytok.” (1Pét 2,9–10) A „választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet” fordulattal Péter apostol a Kivonulás könyvének sarkalatos helyére utal, szó szerint idézve Isten Izráelhez intézett szavait: „És lesztek ti

9 *Testam. Naphtali*, c. 12. héber változat in Riessler, P.: *Alljüdisches Schrifttum ausserhalb der Bibel*, Augsburg, Benno Filser, 1928, 1220. skk. (Németből fordította G. Gy.) Hivatkozva: Peterson: „Das Problem des Nationalismus ...”, i. m. 60.

nekem királyi papság és szent nemzet”,¹⁰ amit a *Szeptuaginta* olyan fontos parancsnak tart, hogy még két másik helyen is megismétli.¹¹

A Péter-levél az Egyházzal beszél, de ezzel az idézettel azt mondja ki, hogy az Egyház ugyanazon a helyen áll, mint ahol Izráel volt. Istennek egyetlen népe van. Ez azonban kizárja, hogy minden nép egyformán „értékes” lehessen. Egyetlenegy „szent nép” van: az, amelyikhez szól. Isten „királyi papságnak” csak az Ő népét, a választott népet tartja. Ez a nép az Abrahámnak tett ígéret népe (Ter 22,15–17), amelynek folytatója az „igazi Izráel”, az Egyház lesz. A Péter-levélben az Egyház a Krisztusban kötött új szövetség nyomán önmagára érti a Kivonulás könyvének sorait, és erre a központi parancsra utal nemcsak a Jelenések könyve, de valójában az egész újszövetségi teológia.

A Szövetség népe tehát valamiképp kibővül a megtért pogányokkal. Ők korábban nem-nép voltak, és a *Néppé* válásuk gyönyörű és az üdvtörténet szempontjából alapvető gondolat. Magyarázata most már talán érthető, hogy az egyetlen néphez képest a nem-nép az összes többi nép, amelyeknek pogány voltukból ki kell lépniük ahhoz, hogy isten egyetlen népéhez, az Egyházhoz csatlakozhassanak. Az egykor pogányok Krisztus vére által lépnek „közel” és válnak Isten népévé, ahogy Pál apostol mondja: „...emlékezzetek meg arról, hogy egykor ti a testben pogányok, kiket körülmetéletlenségnek nevez vala amaz úgynevezett s a testen kézzel megcsinált körülmetélkedés, hogy ti, mondom, abban az időben Krisztus nélkül valók voltatok, Izráel társaságától idegenek, és az ígéret szövetségeitől távolvalók, reménységetek nem vala, és Isten nélkül valók voltatok e világon; most pedig a Krisztus Jézusban ti, kik egykor távol valátok, közelvalókká lettetek a Krisztus vére által.” (Ef 2, 11–13) A távol levő pogányok az elszakadásuk által nem-népek. Megtérésükkor nem nem-nép-voltuk szentelődik meg, hanem pogányságuk feladásával válnak „közelvalókká”, az új Izráel népévé.

A nép-voltból az egyházba való átlépésnek ezt az értelmezését önti egy nagy látomás képébe az igen korai és annak idején nagy tekintélyű keresztény irat, Hermász Kr. u. 130–140. körül keletkezett *Pásztor*a. Az angyal által mutatott képek nagyszabású példázatok. Hermász napnál ragyogóbb toronyszerű épületet lát egy nagy síkság közepén, amely az Egyházat jeleníti meg, s amelyet tizenkét hegy vesz körül. E hegyekből a lelkek színes köveket hordanak a toronyhoz, amelyek vakító fehérré válnak.

„De most, Uram, a hegyek jelentését magyarázd el nekem! Miért van az, hogy mindegyik alakja más és más és tarkabarkák? [...] Ezek a hegyek azt a tizenkét törzset jelentik, akik a világot lakják. Az apostolok ezek számára hirdették az Isten Fiát. [...] Ez a tizenkét törzs, [...] a tizenkét pogány nép. Gondolkodásukban és észjárásukban különböznek egymástól. [...] De előbb azt tárd fel előttem, Uram,

10 Kiv 19,6. A fordítást meg kellett változtatnom, mert a görögben nyilvánvaló szó szerinti idézetet (*baszileion hierateuma kai ethnosz hagian*) Károli nem adja vissza.

11 Kiv 23, 22 (LXX) Cf. 2Mak 2, 17 (LXX)

hogy miért van az, hogy bár ennyire tarkák ezek a hegyek, ha köveiket belerakják az épületbe, azok egyetlen színt öltenek és fénylő fehérek lesznek? [...] Minden nemzet, aki csak az ég alatt található, akik csak hallottak az Isten Fiának nevééről, és akik hittek benne, meghívást nyertek. Megkapták a pecsétet és így lett gondolkodásuk és észjárásuk egy (vö. Ef 4,4), és egy lett a hitük és a szeretetük. [...] Ezért a torony épülete egyetlen színű lett, fénylő fehér, mint a nap [...]”¹²

A tizenkét hegy a népeket jelenti (arra utalva, hogy Jákóbnak és Izmaélnek, Izráél és a pogányok szimbolikus pátriárkáinak egyaránt tizenkét-tizenkét ivadéka van, a Ter 25,16, illetve 35,22 alapján). A népek tarka különbsége Hermász számára egyáltalán nem tűnik megőrzendőnek, hanem olyasminek tekinti, aminek éppen megszűnése fejezi ki a Toronyhoz (az Egyházhoz) való csatlakozást.

Már ez a pár példa is mutatja, hogy a nemzetek létrejöttére mintha egészen más teológiai szemmel tekintett volna a korai kereszténység, mint azt ma vélnénk. A keresztények számára az Egyház tekintetik az Úr örökségének, amint az Aranyszájú Szent János liturgiájának kétszer is megismételt fordulata mondja a liturgia elején és végén, közvetlenül idézve a Második Törvénykönyvet: „Urunk Istenünk, üdvözítsd a Te népedet és áldd meg a Te örökségedet!”

Bábel történetének másik tanulsága, hogy az eleve elrendelés eszméje idegen a Bibliától. A népeket saját döntésük juttatja az anyagi tanítómesterek kezébe, és arról is maguk döntenek, hogy kit választanak istenüknek. A bibliai népek sorsa tehát nem természetből adott, nem állnak a nép helyi istenei, a *genii fatales populi* hatalma alatt, nem is a szerencse, a *tyché* irányítja életüket, ami a születő kereszténységet körülvevő hellenisztikus világban a birodalmak, népek és városok sorsát kiszámíthatatlan külső erőként igazgatta.¹³ A biblikus – intertestamentális gondolat lényege, hogy a népeknek és az embereknek saját felelősségük van, és sorsukat az Úrhoz való viszonyuk dönti el. A történelem Úra és Bírója Isten, de az embereken és a népeken múlik a Hozzá való viszonyuk.

Kelszosz és Órigenész

A népekre vonatkozó két felfogás, a hellenisztikus és a keresztény gondolkodásmód vegytiszta formában csap össze Kelszosz és Órigenész vitájában. A kereszténység 2. század vége felé élt erőteljes bírálójának vitairatára Órigenész mintegy fél évszázaddal később válaszol. E nagy művében fejti ki Órigenész a kereszténység azóta is mérvadóknak számító népteológiáját.¹⁴

12 Hermász: *A pásztor*, ford. Ladocsi G., in Vanyó L. (szerk.): *Apostoli atyák*, Budapest, SZIT, 1980, 349. (A fordítást javítottam – G. Gy.)

13 Lásd Peterson, E.: „Das Problem des Nationalismus ...”, i. m. 60. skk.

14 Vö. Ratzinger, J.: *Die Einheit der Nationen*, i. m. 41–57.: „Die Bedeutung des Nationalen bei Origenes.”

Kelszosz, aki láthatólag igen jól ismerte a kereszténység alapvető tanításait, azt a fontos kifogást emeli az új vallás ellen, hogy minden népnek szóló üzenetük által kétségbe vonják a helyi hagyományok létjogosultságát, mert a helyi istenek elhagyását kívánja meg az ő istenük kedvéért. Márpedig a hagyományok sokfélesége, a vallási pluralizmus, mondanánk ma, a világ alapvető szerkezetének, változatosságának következménye.

„A zsidók, akik önálló népet alkotnak, amikor a helyi szokásoknak megfelelően törvényeket hoztak és ezeket maguk között mind mostanáig megtartják, s kultuszaikat is megőrzik – legyen bármilyen, mégiscsak az atyáiké –, ugyanúgy járnak el, mint a többi emberek, hiszen mindannyian tiszteletben tartják azt, ami atyáiktól rájuk hagyományozódott, legyen az olyan, amilyen. Úgy látszik, hogy ez a célszerű, s nem csupán azért, mert a felbukkanó kérdésekről mindenki másképp vélekedik, de ahhoz ragaszkodni kell, amit közösen határoztak el, hanem azért is, mert a jelek szerint a föld különböző részei kezdettől fogva más és más fennhatóság alá kerültek, meghatározott hatalmi övezetekre lettek osztva, és igazgatásuk ennek megfelelően történik. Ennek következtében valamennyiük számára az számít helyesnek, ami nekik kedves cselekedet, elvetni pedig nem illendő dolog a kezdettől fogva fennálló helyi szokásokat. [...] Tehát nem jogtalan, ha mindegyik nép a saját felfogásának megfelelő kultuszt gyakorolja.”¹⁵

Kelszosz végül az antik felfogás záróköveként Pindarost idézi: „a szokás királya mindennek”. Kelszosz álláspontja szerint minden népnek saját tradíciói szerint kell élnie, és hogy szokásaiért nem érheti elvi bírálat. Azt az álláspontot Kelszosz is magáénak vallja, hogy a népeknek különféle „daimónjai”, vagy ahogy ő fogalmaz, „felügyelői” (azaz az adott néphez tartozó, azért felelős istenei) vannak. Ez általánosan elfogadott teológiai nézet volt a hellenisztikus kor filozófiájában. A döntő különbség e hatalmak szerepének értelmezésében van. A Bibliára támaszkodó teológiában Isten angyalai nem istenek, és éppen ezért Isten szolgálata és az angyalok szolgálata, azaz a pogányság között áthidalhatatlan szakadék húzódik. Kelszosz és Órigenész egyaránt tisztában voltak azzal, hogy ez az a vízvonal, amely a kereszténységet és a hellenizmust egymástól elhatárolja. A kereszténység álláspontját Órigenész Bábel fent elemzett történetére alapítja. A Babelnél vétkező népek az angyalaik felügyelete alá kerülnek, és annál távolabbi pontjaira kerülnek a világnak, és annál szigorúbb lesz angyaluk, minél több téglával és szurokkal járultak hozzá a torony felmagasításához. Mivel nép-voltuk büntetés, mondja Órigenész, „nem érthetünk egyet Kelszoszsal abban, hogy az egyes régiókban a felügyelők jelenléte alatt kialakított szokások ezáltal mindjárt helyesek is”.¹⁶ (Itt Órigenész hosszan sorolja a korabeli néprajz alapján a különféle népek elfogadhatatlan

15 Órigenész: *Contra Celsum* V, 25. *Contre Celse* vol. III. ed. M. Borret (Paris : CERF, 1969), 75. SC 147. Magyarul: Kelszosz: *Igaz szó*, ford. Komoróczy G., *Világosság* 1969/3, melléklet, 18. (A fordítást kissé átigazítottam – G. Gy.)

16 Órigenész: *Contra Celsum* V, 32.

szokásait az emberevéstől az incesztusig.) Jézus jobb törvényt ad nekik, mert a Krisztus az, aki „kiszabadít minket e Jelenvaló gonosz világból” (Gal 1,4), aki „nem e világnak, sem e világ veszendő fejedelmeinek bölcsessége” szerint szól (1Kor 2,6). (Ebben az összefüggésben egészen különös értelmet kap Petőfi teológiailag reflektálatlan esküvése „a magyarok istenére”. Persze mi érdekelhette volna Petőfit kevésbé?)

A fentiekből talán érthetővé válik az a különös gondolat, hogy az Írások szerint összesen két nép van. Az egyik ugyanis ama egyetlen *nép*, amelyik helyesen döntött Ábrahám személyében. Izráel kiválasztottságának Ábrahám döntése az alapja. Izráel pusztán mint nép nem különbözik a többi néptől. (Erre utalhat a *gój* kifejezés.¹⁷) Egyedül az Úr melletti döntés különbözteti meg a népeket. „Nem azért szeretett titeket az Úr, sem nem azért választott titeket, hogy minden népnél többen volnátok; mert ti minden népnél kevesebben vagytok, hanem mivel szeretett titeket az Úr, és hogy megtartsa az esküt, a mellyel megesküdt volt a ti atyáitoknak.” (MTörv 7,7)

Ők az egyetlen választott nép, akikkel az Úr szövetséget kötött. A másik nép a *népek* (akár mint *gojim*, akár mint *anim*), azaz együttesen a többi népek, más néven a nemzetek. A népek attól esnek egy csoportba, hogy nem az Úr mellett, hanem ellene döntöttek. Közös vonása, közös létesítő elve e nem-népnek, hogy ugyanazt az istent tagadták meg, amikor az angyalukat választották az Úr helyett. Ez a döntés – természetesen a kereszténység felől nézve – ellenszegülés a világból felismerhető istennek (Róm 1,20). A rabbinikus tradícióban ezt az Isten elleni lázadást az egész emberiségre érvényes adamita-noachita törvények elleni vétséggel is összekapcsolták (e fogalom egyébként egy fontos kora keresztény iratban, a *Didakhéban* is megjelenik). Az Adámnak adott hat törvény legfontosabbika a bálványimádás tilalma volt.¹⁸ Teremtményt imádni a teremtő helyett: nos, a biblikus gondolkodás szerint ez az elképzelhető legnagyobb bűn, a bálványimádás maga.

A *népek* tehát azért alkothatnak egyetlen népet, mert ők azok, akikkel az Úr *nem* kötött szövetséget. Talán látható e rövid elemzésből, hogy a Biblia szemében a népek és a nemzetek (így, többes számban) a pogányságot jelentik, ahonnan a Krisztus áldozata vált meg, mert „ő a népek reménysége” (Ter 49,10 LXX, Vulg.).

A két nép eszme jelen van a teljes intertestamentális és újszövetségi irodalomban. Egyetlen példát hadd idézzek: a 2. század elejei *Jakab ősevangéliumban* Máriámménak, útban Betlehem felé, egyik szeme sír, míg a másik nevet. József kérdésére azt válaszolja, hogy

17 Itt el kell oszlatnunk egy tévhitet. A héberben a teológiailag döntő szöveghelyen (Kiv 19,6) a *gój kadós* jelzős szerkezet szerepel, ami azt jelenti, hogy az *ám* és a *gój* kifejezéseknek *nincs* teológiailag megkülönböztethető jelentése a Bibliában. Izráel is nevezhető *gój*nak, sőt éppen Isten által.

18 A hat egyetemesen érvényes adamita és a hetedik noachita törvény: a bálványimádás, a gyilkosság, a rablás, az incesztus, a blaszfémia tilalma, az igazságosság követelménye, végül a véres hús evésének tilalma.

két népet lát: a zsidók sírnak, a pogányok pedig nevetnek, mert eljött hozzájuk a megváltás.¹⁹

Nyilvánvalóan ez a gondolat áll Pál apostol gondolatmenete mögött is: „e mi békességünk, ki egyé tette *mind a két nemzetséget*, és lerontotta a közbevetett választófalat, az ellenségeskedést az ő testében, a parancsolatoknak tételekben való törvényét eltörölve; hogy ama kettőt egy új emberré teremtsen ő magában, békességet szerezvén; és hogy megbékéltesse az Istennel *mind a kettőt* egy testben a keresztfá által, megölvén ezen az ellenségeskedést. És eljövén, békességet hirdetett néktek, a távol valóknak és a közel valóknak. Mert általa van menetelünk *mindkettőnknek* egy lélekben (*pneuma*) az Atyához.” (Ef 2, 14–15)

Órigenész ezután Izajás 2,2–4 versekhez írt rövid homíliában magyarázza el a próféta jövendölését arról, hogy a népek, az „Izrael társaságától idegenek és az ígért szövetségeitől távolvalók” (Ef 2,12; vö. 1Pt 2) miként fognak „özönlenni az Úr hegyére” (Károli magától értetődően fordítja a „népeket” „pogánynak”), „mert a tanítás Sionból jó, és Jeruzsálemből az Úrnak beszéde”.

Kik az angyalok?²⁰

Bábel története során jelentős szerepet kaptak az angyalok, akikről azonban a modern embernek általában semmiféle használható képe nincs. Ha egyáltalán gondol róluk valamit, akkor barokk puttók, nem nélküli, göndör húsú kisgyerekek, esetleg mereven álló, karakter nélküli, fehér ruhás alakok jutnak az eszébe, a legelterjedtebb barokk, neobarokk ikonográfiák, illetve az egyházi giccsek alapján.

Ezzel szemben már a 4. század elején Eusebiosz beszámol arról a hasonlóságról is, amely Platón *Törvényei* és az MTörv 32,8 tanítása között áll fenn a mennyei seregek harcairól. A mennyei „karok és rendek” vetélkedésének gondolatát olyannyira a biblikus gondolkodással azonosítja Eusebiosz, hogy bevallja, nem is érti, miként juthatott Platón hasonló belátásra (hacsak nem magától Mózesztől hallotta egyiptomi útja során).²¹

A Biblia és a korai kereszténység korának angyalai ugyanis egészen másfajta világot jelenítettek meg, mint várnók. Mindenekelőtt az angyalok igazi égi hatalmak. Nem önálló lények, hanem Isten teremtményei, de korántsem alkotnak leírhatatlanul hosszú, unalmasan egyhangú énekeket zengedező arctalan karokat és rendeket. Az angyaloknak nevük és karakterük van (mindenki könnyen felismerheti Mihály arkangyal ikonjait). Mint azt az *Ascensio Isaiae*

19 Jakab ősevangélium 18., ford. Szepesi T., in Adamik T. (szerk.): *Csodás evangéliumok*, Budapest, Telosz, 2000, 16.

20 A témában a talán legszebb és leg súlyosabb írás: Peterson, E.: „Von den Engeln”, in Nichtweiss, B. (ed.): *Theologische Traktate*, Würzburg, Echter, 1994, 195–244. Magyarul elérhető a könnyed Plesu, A.: *Angyalok*, ford. Székely M., Kolozsvár, Koinonia, 2006.

21 Eusebios: *Prep. Evang.* 11.26.8.

(ez a meghatározhatatlan korú, de korai apokrif) mondja, az égbolt angyalainak mindegyike más nyelven énekel.²²

A nem nélküli ártatlanság magyarázatlanul hagyja, miként is volnának képesek az angyalok lázadni Isten ellen, vagy miként harcolhatnának a mennyei seregek nagyon is konkrét küzdelmeiben. A modern szentképek tiszta fehér ruhába öltözött, steril angyalai egyfajta teológiai Barbie babaként kifakítják az Öszöetség lángpallosú, harcos tekintetű, vad angyalainak képét. Gondoljuk csak magunk elé a Pészach éjszakáján Egyiptomon átvonuló és az összes elsőszülöttet elpusztító angyalt, vagy a *János-apokalipszis* horrorisztikus képét, amikor az Eufrátesz mellől Mihály arkangyal szabadjára engedi az öldöklő angyalokat, „hogy megöljék az emberek harmadrészét” (Jel 9,15). Dürer még tudta, hogy *Apokalipszis*-metszetei értelmetlenekké váltak volna a mai angyal giccsekkel.

Amint az apokrif *Jubileumok könyve* fogalmaz, az angyalok hatalmat kaptak arra is, hogy eltávolítsák az embereket istentől. A nyelvek tanítóiként, s ekként a népek létrehozóiként, valamint a pogányok mennyei felelőseiként pedig eminensen politikai jelentőségű lények. Protezsáltjaik érdekében a népek angyalai vetélkednek is egymással. Dániel imájának istenhez jutását Perzsia angyala hetekre megakadályozza. (Dán 10, 11–13) Kapcsolatuk a rájuk bízott népekkel annyira szoros, hogy több rabbinikus hagyomány is szól arról: Isten először a népek angyalait bünteti meg, még mielőtt a népet magát büntetné.²³

Az Egyház

Láttuk: a nép-volt büntetés, amelyből az ember megváltásra szorul. Az Istenhez való visszatérés csak a nép-volt állapotából való kilépéssel kezdődhet el. Órigenész egy helyen arról beszél, hogy bár Krisztus eljövételével megszűnik a népek angyalainak hatalma.²⁴ A nép-volt átmeneti, amelyet legkésőbb az *eszkhaton*, Végítélet fog felszámolni. Mivel azonban a Második Eljövétel hátravan, ez azt is magával vonja, hogy a pogányságba való visszaesés veszélye fönnmarad.²⁵ A „kétlelkűek” kövei még bekerülhetnek a Torony épületébe, amit azonban az Úr a végső felülvizsgálatnál el fog vetni.²⁶

E teológiai helyzetből, az Ítéletig tartó időszakból nyeri értelmét az Egyház fogalma. A Krisztus megváltó tette nyomán létrejövő egyház üdvtörténeti feladata, hogy közvetítse a *pogányok* számára az Isten által hozott gesztust. Isten, az „egyedül emberszerető” szeretetéből és „névének dicsőségére” felkínálja az üdvösséget a pogányoknak az Egyházhoz tartozás formájában. Lukács evangéliumában

22 *Asc. Isaiae*, 7.15.

23 Peterson, E.: „Das Problem des Nationalismus ...”, i. m. 53.

24 Órigenész: *Contra Celsum* 7, 15, *In Joh.* 13, 50; Chrysostomus, *In ep. ad Coloss* hom. 3.

25 Órigenész: *In Luc. hom.* 35.

26 Hermász: *A pástor*, 94 (9, 17), i. m. 349.

Simeon énekében találhatjuk meg ennek megfogalmazását: „Látták az én szemeim a te üdvösségedet, amelyet készítettél minden népeknek szeme láttára; világosságul a pogányok megvilágosítására, és a te népednek, az Izráelnek dicsőségére.” (Lk 2,30–2)

Az Egyház azonban nem azonos a korábbi népek egyikével sem. Ekként a két biblikus népből valójában három lesz: a nép (Izráel), a népek és az Egyház. Nem véletlen, hogy az Egyházat a korai kereszténységben a *harmadik népnek* (*triton genosz*) nevezték. Az „egyház”, az *ecclesia* új teremtés (*kainé ktiszisz, nova creatura*). Ebből ered a Galata-levél teológiája is. Ikonográfiailag pedig a kép megtalálható számos korai mozaikon, ahol a Krisztus mint szegletkő egyesíti magában a két egyházat, a „körülmetéltek egyházát” és a „pogányok egyházát” (*ecclesiam ex praeputiis et ecclesiam ex gentibus*), mint például Rómában a Santa Pudenziana apszismozaikján vagy a Santa Sabina híres nőalakjainak képében látható.

Ezt a kettősséget az Újszövetség folyamatosan érzékelteti. A Római levél híres helyei mellett az Apostolok cselekedeti azt is mondja, hogy Jézus Krisztus haláláért nem egyedül a zsidók, hanem a pogányok és Izráel együttesen felelősek, „a nemzetekkel és a népekkel együtt Izráel” (ApCsel 4,27).

Ezért mondhatja Jakab az Apostolok cselekedetiben, hogy „Isten népet választott magának a pogányok közül” (ApCsel 15,14). Isten eme népe (Zsid 4,9; 11,25; 2Kor 6,16) azonban nem leszármazás alapján alakul, hanem hívás alapján. Innét érhető a Római levél rejtélyes passzusa: „Hívom a nem én népemet én népemnek; és a nem szerettet szeretettnek” (Róm 9,25 – Hos 1,6–2,1), ami összecseng a Péter-levél már elemzett helyével: „A kik hajdan nem nép voltatok, most pedig Isten népe vagytok; akik nem kegyelmezettek voltatok, most pedig kegyelmezettek vagytok.” (1Pt 2,10) Ahogy pedig a zsidóság sem egyszerűen leszármazás vagy vérségi kötelékből, hanem teológiailag létrejött nép, úgy a harmadik nép is teológiai eredetű.

Kereszténynek lenni tehát nem születési előjog.²⁷ Ahogy a zsidóság az Ábrahámnak tett ígéretből született, amit a Józsué előtt tett eskü erősít meg („ő hozott ki minket Egyiptom földjéről”), úgy a kereszténység is a Krisztus egyetlen testének tagjává *válástól*, a hitétől, tehát nem születéstől fogva az. Ez az új nép pedig természeténél fogva egyetlen és egyetlen lehet csak, hiszen a két másik népet egyesíti magában.

Kérdés, hogy milyen nyelvet beszél ez az új nép, amely a Krisztus megváltó műve által létrehozott egyházban Krisztus teste és vére által eggyé válik? Ez a roppant paradoxon világosan felmerül a patrisztikus kontextusban. Megoldása persze rettenetesen nehéz, hiszen *ténylegesen*, legalábbis az Ítélet eljöveteleig minden nép nyelve más. Ha a népek gondolkodása azonossá is válna, a nyelvi különbség csak az utolsó pillanatban számoltatik fel. Erre utal

27 „A keresztény lesz, nem születik.” Tertullianus: *Apol.* 18, *De anima* 1, Augustinus: *De peccat. merit. et rem.* L.3, c.9.

Antióchiai Szent Ignác (110 k.) az *Efezusiakhoz írott levelében*, amikor az egyetlen hangon szóló kórusról beszél, amely leginkább az angyalok nyelvéhez hasonlítható. Ez az egyetlen hangú kórus azonban immár nem héberül, esetleg arámiul beszél. A kereszténység nyelve a Lélek, a pünkösdi pillanatban Babel büntetését visszavevő nyelvcsoda.²⁸ Az ApCsel 2,3 híres helyén a lángnyelvek – *glósszai* –, éppúgy, mint a magyarban, a beszélt nyelvekre is utalnak. Pünkösöd „nyelveken szólása” tehát nem zagyva, érthetetlen halandzsza, nem az „angyalok nyelve”, hanem roppant gyalogjáró értelemben maga a „hetven nyelven” megszólaló kinyilatkoztatás. „Mi módon halljuk hát őket, ki-ki közülünk a saját nyelvén, a melyben születünk? Pártusok és médek és elámiták, és kik lakozunk Mezopotámiában, Júdeában és Kappadókiában, Pontusban és Ázsiában, Frigiában és Pamfiliában, Egyiptomban és Libiának tartományiban, mely Cziréne mellett van, és a római jövevények, mind zsidók, mind prozelitusok, krétaiak és arabok, halljuk, amint szólják a mi nyelvünkön az Istennek nagyságos dolgait.” (ApCsel 2, 8–12) Krisztus Egyháza tehát, amennyiben minden népet egybegyűjt, Babel büntetését, a népek és nyelvek sokféleségét oldja fel. Pünkösödöt a patrisztikus teológia mindig is a Babel lezárásaként értette, amint ezt világosan mondja például Jeruzsálemi Szent Cirill.²⁹

Órigenész szerint „minden nyelvek Ura” a görögül imádkozót éppúgy meghallja, mint a latinul imádkozót. Bármely nyelven szóljon valaki Istenhez, azt Isten megérti.³⁰ Ágostonnál Krisztus Teste, az Egyház ezt mondja: „Enyém a görögök nyelve, enyém szíreké, enyém a hébereké, enyém minden nyelv, mert az összes nép egységben vagyok.”³¹ A 4. századi hispániai püspök, Pacianus mondja, hogy „minden nyelven ért a Szentlélek”.³² Ez a gondolat tudatosan látszik szembehelyezkedni azzal a rabbinikus nézettel, amely szerint a bábéli nyelvzavar előtt minden nép egyetlen nyelvet, és pedig a hébert beszélt. Az Isten szolgálatához megtérő összes nép újra héber nyelven fog beszélni. E Jeromos által is idézett tradíció már a *Jubileumok könyvében* jelen van.³³ Az egyetlen ősi és szent nyelv különállását hangsúlyozó Rabbi Jochanannal szemben azonban a kereszténység Jochanan ellenfelének, Rabbi Eliézernak az oldalára állt, aki szerint az ősnelv a hetven nyelv volt, amelyet azonban kölcsönösen mindenki értett.³⁴ Szerinte a bábéli nyelvzavar a nyelvek közötti meg-nem-értést hozta létre.

Az Újszövetség nem azt mondja, hogy minden népnek zsidóvá kell lennie, hanem azt, hogy régi-új népként, az Egyház népévé válva fogadják el Isten új szövetségének ajánlatát. Krisztus trónra lépésé-

28 Borst, A.: *Der Turmbau von Babel*, Stuttgart, Anton Hiersemann, 195–59, Bd.I. p. 191.–2. és a hivatkozott helyek. Megilla I. 8. (Ősnelv és a négy nyelv), Pea I. (a görög nyelv), Shabbath I. 3. (héber), Sota VII.1. (szír).

29 Cyrill: *Cath* 17, 17

30 Origenes: CC 8.37.

31 Augustinus: *Enarr in Ps.* 147. PL 37:1919

32 Pacianus *Ep.* II. 4. PL 13:1060

33 Hieronymus: *In Soph.* c.3.9. PL 25:1444

34 Borst: *Turmbau*, i. m.

nek evangéliumáról Pacianus és Ágoston egyaránt Pál szavai szerint fogalmaznak: „Mert meg van írva: Elek én, mond az Úr, mert nékem hajol meg minden térd, és minden nyelv Istent magasztalja” (Róm 14:11), amelyet Pál apostol másutt is megismétel: „Hogy a Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieieké, földieké és föld alatt valóké. És minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atyaisten dicsőségére.” (Fil 2,10–11) Láttuk, hogy a nyelvek a népek létrejöttéhez kötődnek, tehát a „minden nyelv” és „minden térd” az összes nép megtérését jelenti.

Mi következik ebből? Úgy tűnik, a fenti gondolatok nem arra irányulnak, hogy a népek ténylegesen meg fognak szűnni népeknek lenni, bár az nyilvánvalónak látszik, hogy üdvtörténeti feladatukat végső soron úgy tölthetik csak be, hogy nép-voltukat feladva megtérnek Istenhez. Egyetértés volt az egyházatyák között abban, hogy a teljes megszűnés csak az Idők Végén történhet meg, amikor valóban minden nép, így a zsidók is felismerik Krisztust. A nép-voltból való megtérés a Bábel következményeként létrejött *különállásból*, a „nemzeti hagyományból” vált meg. A hetven nyelv megmarad, de leomlik mindaz, amiben Nimród reménykedett. Nimród azt hitte, hogy nyelvének angyalát imádva fogja azt a „nevet megszerezni magának”, amely majd megmenti attól, hogy „szétszóródna a föld színén”. Ez a terv azonban csak az Úr elleni lázadásra vitte. Az Egyház küldetése viszont azt mutatja meg, hogy Krisztus neve az, amely „minden név fölött áll” (Fil 2,9), és ez lesz az a név, ami akkor is megtartja Isten népét, ha az szétszóródva él az egész föld színén.

Joseph Ratzinger szépen mutatja meg, hogy Órigenész számára Krisztus feltámadása után a népek angyalainak csak az igazsággal szemben álló önhangsúlyozó szerep juthat, amelyben a Bábel utáni, de a Megtestesülés előtti helyzet konzerválóiként Krisztus ellenségeivé válnak. „A nemzet-voltnak Krisztus után nincs igazi legitimitása.”³⁵

E fenti elemzés nem modern találmány. Hrabanus Maurus, a 9. század első felének nagy karoling teológusa szerint „nem szabad, hogy különbség legyen a népek sokféleségében, mert egy az egyetemes egyház, amely az egész világon elterjedt”.³⁶ Kortársa, Lyoni Agobardus pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy „és mindannyian újra egyesültek Istennel egy testben, és olyannyira egy testté váltak egy lélekben, hogy inkább Krisztusnak, mint Krisztus-hívóknak neveztethetnek”.³⁷

A liturgikus appendixek

A népteológia háttérének felvázolása után térjünk rá a két liturgikus „utóirat” szerepét betöltő költemény elemzésére.

35 Ratzinger, J.: *Die Einheit der Nationen*, i. m. 57.

36 „Differentia non debet esse in diversitate nationum quia una est ecclesia catholica per totum orbem diffusa.” Hrabanus Maurus, *Ep. ad Odogar*, 829, MGH Ep. V. Fragm. 11. 520.

37 „...et omnes reconciliati sunt in uno corpore Deo, et in tantum unum corpus effecti in uno spiritu, ut Christus potius quam Christiani dicantur.” PL 104: 115

Tekintsük először a *Szózatot*. Mint tudjuk, a *Szózatban* nem szerepel Isten, csak a sors. Ez már önmagában gyanút kellene hogy keltsen egy teológiai igényesebb lélekben, de van a versnek egy további aspektusa, amit nem lenne szabad nem meghallani.

Vörösmarty méltán híres, erőteljes megfogalmazása szerint: „Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned s halnod kell”. Miért lenne ez problematikus? Nem így kellene mindenkinek tennie? Nem a hazaszeretet hősies helytállásra felszólító fennkölt és egyetemes parancsát kell ebből kihallanunk?

Nos, a fentiek figyelmes végiggondolása után talán érdemes egy pillanatra megállnunk, és elképzelnünk azt a jelenetet, amikor Ábrahámnak, aki éppen apját (őst) temette el Háránban, egyszer csak a derült égből „azt mondá az Úr: *Eredj ki a te földedről, és a te rokonságod közül, és a te atyádnak házából, a földre, a melyet én mutatok néked*”. (Ter 12,1.) Vajon mit válaszolhatott volna Ábrahám, ha a *Szózat*on nőtt volna fel? Talán azt, hogy „a nagyvilágon e kívül / nincsen számomra hely / áldjon vagy verjen sors keze / itt *élnem-halnom* kell”? Vajon nem ért volna véget a Biblia már a legelső könyv 12. fejezetében?

Tudjuk azonban, hogy a Biblia nem ért véget az első könyvben. Ábrahám nem a *Szózat* tanítása szerint cselekedett. Istenbe vetett hitével útnak indult az ismeretlen hely, az „ígéret földje” felé, amely ott és akkor nem a korlátlan lehetőségek birodalmát jelentette, hanem egy alig ismert Isten tökéletesen valószínűtlen, de konkrét parancsának teljesítését. „Hit által engedelmeskedett Ábrahám, mikor elhívatott, hogy menjen ki arra a helyre, a melyet örökölendő vala. És kiméne, nem tudván, hová megy.” (Zsid 11,8)

Ábrahámnak fogalma sem volt arról, hová indul. Sohasem járt korábban azon a földön. Egy biztos lehetett számára: sem nem a szülőföldje várta, sem valami olyan hely, amihez bármi köze lehetett volna korábban. Nem visszatért, nem a saját „anyaföldjét” vagy „szülőföldjét” kapta vissza. „Hit által lakott az ígéret földjén, mint idegenben, sátorokban lakván Izsákkal és Jákóbbal, ugyanazon ígéretnek örökös társaival.” (Zsid 11,9)

Az a város, ahová mennie kellett, nem emberi szándék alapján készült. Az új lakhely, az új város garanciája ugyanis egyedül Isten volt. „Mert várja vala az alapokkal bíró várost, melynek építője és alkotója az Isten.” (Zsid 11,10) Ábrahám számára szülőföldje, Hárán elvesztette jelentőségét. Országnak, földnek önmagában véve nincs vonzereje. *A Zsidókhöz írott levél* szerzője ezért folytathatja saját nevében úgy, hogy „nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődőt keressük” (Zsid 13,14). Ábrahám városa és földje egyedül és csakis Isten ígérete volt, és a kereszténység számára is ez a hit otthonában lakás lesz a mérvadó. Az igen korai *Diognétosz-levél* híres helye ezért fogalmazhatja meg a parafrázist, hogy „otthon érezzük magunkat mindenütt az idegenben, és idegennek érezzük magunkat minden hazában”.³⁸

38 *Ep. ad Diognetum* 5, 5.

A patrisztikus kor teológusai ezt tökéletesen értették. Evagriosz Pontikosz, a sivatagi atyák talán legnagyobb teológusa világosan kimondja: „Csak akkor kerekedhet bárki a kísértés fölé, ha Ábrahámot követi, aki kiment földjéről és rokonsága közül.”³⁹

Talán már látható, hogy a *Szkillai mártírok aktájában* Szent Szerpatosz miért mondhatja azt, hogy semmilyen földi hatalmat nem ismer el, mert csak a láthatatlan Istennek szolgál. Ez a gondolat jelenik meg az alexandriai keresztények szent Márk apostoltól származtatott liturgiájában: „Mert fölötte állsz minden felsőbbségnek, hatalomnak, erőnek és uralomnak és minden névnek, amely elhangzik nemcsak a mostani, hanem az eljövendő világban is.”⁴⁰ A liturgikus mondat politikai üzenete nyilvánvaló: a „felsőbbség,” a „hatalom,” az „erő” és az „uralom” nem ártatlan, hanem nagyon konkrét politikai terminusok, és ezek egyedül azt illetik meg, akié az Ország (azaz nem a földi hatalmakat).

És a *Himnusz*? Tegyük félre egy pillanatra a *Himnusz* fetiszáló tiszteletét, és vizsgáljuk meg közelebbről, vajon mit is mond Kölcsey?⁴¹ „Szánd meg, isten, a magyart / Kit vészek hányának, / Nyújts feléje védő kart / Tengerén kínjának. / Bal sors akit régen tép, / Hozzá rá víg esztendőt, / Megbűnhődte már e nép / A multat s jövődöt!” Amit kér Istentől, az a védelem a nép számára. Eddig szép és jó. De mi ellen? A vészek hányattatása ellen. Már láttuk a *Szózat* esetében is, hogy biblikus környezetben nemigen lehet mit kezdeni sem a „vészekkel,” sem a „bal sorssal,” sem a „sors kezével.” Hiszen kitől is származnának, honnét jönnének a vészek? Ezt Kölcsey nem nevezi meg, pedig választ kellene adnia arra, hogy vajon Istentől vagy nem Istentől? Biblikus szempontból nem lehet, hogy ne Istentől. Ha ugyanis Isten hozta fel az ősoket „Kárpát szent bérére” (Habár miért is lesz „szent” Kárpát bérce? Hol szerepel az Írásokban?) és „általad nyert szép hazát Bendegúznak vére”, tehát Isten úgy vezeti a Bendegúz vérét (aki pogánynak ugyan pogány volt, de elhívásáról nemigen tudunk), mint annak idején Ábrahámét, akkor a csapások vajon kitől származhatnak? A történelem Ura csak Bendegúzra ügyelne, és a „vészek” Tőle függetlenül mérnének csapásokat a gondviselés alatt állókra?

Kölcsey mindeközben arra látszik utalni, hogy „Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben, / ...” Ez a mondat teljesen biblikus. A „féltékenyen szerető” Isten haragját a nép bűnei gyújtják fel. Ugyanakkor egy pillanattal később már a vészek nagyságát egyrészt aránytalanul, másrészt valamiképp mégis külsőleg származottnak sugallja. Talán mert teológiailag képzett emberként érzi, hogy ha következetes maradna, akkor nem gondolhatná el, hogy Isten igaz-

39 Evagriosz Pontikosz (korábban Ankürai Szent Nilosz neve alatt): *De octo malignis cogitationibus*, cap. 11. A gondolat elterjedtségét a *Filokália* gyűjteménybe való felvétele biztosította.

40 Brightman, F. E.: *Liturgies eastern and western. I. Eastern liturgies*. Oxford, 1896. 131. Idézi: Peterson: „Von den Engeln”, i. m. 207.

41 A magyar himnusz nem áll egyedül tartalmi nehézségeivel. Másképp, de problematikus pl. a francia himnusz, a *Marseillaise* is.

ságossága előtt van olyan büntetés, amelyre népe ne szolgált volna rá bűneivel?

Természetesen gondolhatja valaki azt, hogy a vészek formájában a sors szeszélye sújtja. A sors, a kiszámíthatatlan szeszély azonban diametrális ellentéte a gondviselés bibliai fogalmának. A sors lényege szerint nem gondviselő, hanem kiszámíthatatlan, független tényező, amelyet nem irányít senki. A sors az irányítás nélküli, vak véletlen. A bibliai világgépnek azonban éppen az a központi fogalma, hogy nincs más Úra se népnek, se történelemnek, csak az egyetlen Úr. Ebből pedig az következik, hogy aki a büntetés jogosságát tagadja, a történelem Urát tagadja. „Bal sorsa” tehát senkinek nincs, mert egyedül Isten büntethet.

Pontosan erre a Kölcsey által megtestesített helyzetre alkalmazhatóak Nagy Szent Gergely pápa szavai, hogy „ne panaszkodjék fenyítőjének igazságtalanságára az, aki a fenyítőt az ostorcsapások közben is szentnek nevezi”.⁴² S „a fenyítésre panaszkodó mi más tesz, mint hogy az igazságtevőt vádolja?”⁴³ Szent Gergely szeme előtt a Jób 6,10 mellett nyilván a Jelenések 3,19 is állhatott: „A kiket én szeretek, megfeddem és megfenyítem: légy buzgóságos azért, és térj meg.”⁴⁴

Ahogy ismét a *Zsidókhoz írt levél* fogalmaz: „Mert még végig nem állottatok ellent, tusakodván a bűn ellen. És elfeledkeztek-é az intésről, a mely néktek mint fiaknak szól: fiam, ne vesd meg az Úrnak fenyítését, se meg ne lankadj, ha ő dorgál téged. Mert a kit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, a kit fiává fogad. Ha a fenyítést elszenveditek, akkor veletek úgy bánik az Isten, mint fiaival; mert melyik fiú az, a kit meg nem fenyít az apa? Ha pedig fenyítés nélkül valók vagytok, melyben mindenek részesültek, korcsok vagytok és nem fiak. Aztán, a mi testi apáink fenyítettek minket és becsültük őket; avagy nem sokkal inkább engedelmeskedünk-é a lelkek atyjának és élünk! Mert ám azok kevés ideig, tetszésök szerint fenyítettek; ő pedig javunkra, hogy szentségében részesüljünk. Bármely fenyítés ugyan jelenleg nem látszik örvendetesnek, hanem keservesnek, ámde utóbb az igazságnak békeséges gyümölcseivel fizet azoknak, a kik általa gyakoroltatnak. Annak-okaért a lecsüggesztett kezeket és az ellankadt térdeket egyenesítétek föl.”⁴⁵

Kölcsey tehát fohászkozhatna Isten irgalmáért, vagy inthetné a magyar népet megtérésre, esetleg ha olyan viszonyban tudná magát istennel, még Ábrahámként alkudozhatna vele,⁴⁶ vagy Mózesként akár könyöröghetne is az Úrhoz, hogy ne pusztítsa el méltó harag-

42 „Nequaquam ergo de injustitia percutientis murmurat, qui percussorem suum et inter verbera sanctum vocat.” *Moralia* 7.16.19. PL 75:776.

43 I. m. 5.37.67. PL 75:717

44 Vö. „Gondold meg azért a te szívedben, hogy a miképpen megfenyíti az ember az ő gyermekét, úgy fenyít meg téged az Úr, a te Isted.” (MTörv 8,5)

45 Zsid 12, 5-12

46 Ter 18,20-32

jában a népet.⁴⁷ Egy dolgot azonban nem tehet: nem tehet panaszt istennek tulajdon igazságosságaért, és nem mondhatja szemérmesen, hogy valamiféle, ki tudja honnét jövő „vészek” ellen nyújtson oltalmat, amikor egy kiválasztott nép számára, éppen e speciális viszony miatt, minden „vész” csakis isten fenytéke lehet népének bűnei miatt.

Biblikus környezetben a „vészek” csak Istentől magától származhatnak. Ha valaki a „vészeket” véletlenül történőnek gondolja, s mintegy balszerencsés katasztrófák áldozataként kéri isten segítségét, akkor istent vagy önmaga ellen kéri „védő kar” nyújtására, vagy más, ellenséges istenek ellen, legyen az az ellenséges istenség akár a személytelen sors. Bármelyiket is választja Kölcsey, eredménye az, hogy isten segítségét úgy akarja megnyerni, hogy közben a történelem Urának járó tiszteletet meg akarja kerülni, mert nem fogadja el azt, hogy „Ki a világosságot alkotom és a sötétséget teremtem, ki békességet szerzek és gonoszt teremtek; én vagyok az Úr, a ki mindezt cselekszem!”⁴⁸

Hadd idézzem Kölcsey gondolatának ellenpéldájaként azt az anekdotát, amiről a 12. században élt Johannes Saresberiensis számol be a *Policraticus* negyedik könyvében. A hun veszedelem közepette az odamenekült keresztényekkel teli templom bezárt kapuját Attila döngette meg. „A püspök kérdésére: Ki vagy te? – Attila így válaszolt: Én vagyok Attila, az isten ostora. Erre, mint írják, a püspök az isteni akarat iránti alázattal felsóhajtott, »Áldott, aki az Úr nevében jön!«, és a templom kapuját kinyitván üldözőjét beengedte, és átvette tőle a mártíromság pálmaágát. Isten ostorát be nem engedni ugyanis nem merészkedett, tudván, hogy a szeretett gyermek megveretik, és hogy nincsen ostor, csakis Isten akaratából.”⁴⁹ Az anekdota gondolatmenete világos: aki Istent elfogadja, az nem válogathat abban, hogy mit fogad el Isten kezéből.

Jól értsük: nem arról van szó, hogy egy *pogány* vagy másképpen egy szekuláris nemzet polgára ne énekelhetné Vörösmarty vagy Kölcsey költeményeit nemzeti ünnepeken. Tudni kell azonban, hogy az nem kereszténység, amelynek fontosabb a nép megmaradása az Istennek járó tiszteletnél. Fohászkozhat tehát bárki népe istenéhez (Petőfi nyomán a magyarok istenéhez is), de tudnia kell, hogy az egyházatyák felől tekintve ezt teszi minden pogány, Nimróddal kezdve. Mint láttuk, éppen ezért nevezik pogánynak. A pogány ragaszkodhat nyelvéhez, amelyet az angyal „egyetlen órában” megtanított neki, és a földhöz, ahol ősei sírjai domborulnak, és könnyöröghet a neki segítséget nyújtó istenségéhez az ellenséges sorssal, az idegen világgal szemben. Amit az egyházatyák szerint nem lehet tenni, az az, hogy ezt a fohászt Krisztus egyházában mondja el. Választásról van szó: vagy pogányság, vagy kereszténység. Ami nem lehetséges, az a kettő együtt. „És mi egyezsége Krisztusnak Béliállal? Vagy mi köze hívőnek hitetlenhez?” (2Kor 6,15)

47 Kiv 32,7–14.

48 Iz 45:7

49 Saresberiensis, *Policrat.* 4.2. PL 199:514A

Mi a tanulság?

A történész természetesen nem tehet többet, mint rámutat két gondolatrendszer ellentmondásaira. A választás már kinek-kinek a maga dolga. Elemzésem tehát leginkább olyasfajta tünődésnek tekinthető, amelynek következményeit másoknak kell levonniuk. Annyit mindenesetre talán sikerült megállapítanunk, hogy a kereszténység népertelmezésének és népteológiájának, a „népek angyalainak” teológia-történeti háttérében úgy látszik, hogy a két költemény *liturgikus szerepe* súlyosan problematikus.

A teológiai legitimitáció hiányát pótolni látszik, hogy frázisként már szinte mindenki hozzászólt „a magyarság nemzeti imája” fordulathoz, és a szokás miatt talán már a kérdés is megbotránkozást válthat ki, hogy miért is ne hangozhatna el a nemzeti ima az istentiszteleteken? Elvégre a *Himnusz* Istenhez szól, annak a nemzetnek a nevében, amelyhez tartozunk, hát mi rossz lehet abban? Nem illeszkedik-e ez a liturgikus bővítés a templomi ikonográfia átalakulásához is, ahol azt figyelhetjük meg, hogy egyre gyakrabban láthatjuk a nemzeti trikolorot az apszis terében (például az ott függő kereszt két oldalán, mint legutóbb a tabi katolikus plébániatemplomban láthattam)? Nem tartozik-e össze nemzeti érzés és vallásosság? A 20. század magyar társadalmi közbeszédének nem alkotja-e markáns elemét folyamatosan a „keresztény-nemzeti” kifejezés?⁵⁰ Nagygyűléseken papok szájából is elhangzott már, hogy „a kereszténység nemzet nélkül csak egy szekta”.⁵¹

A nemzeti érzés egyházi integrálásának teológiai igazolására a nemzeti imaév egyik megfogalmazása kísérletet tesz: „... Isten színe előtt minden ember élete és az egyes nemzetek élete is igazi érték. A Teremtő terve szerint jöttek létre a nemzetek. Történelmi tapasztalataik, az élet nehézségeit megoldani képes sajátos zsenialitásuk, kultúrájuk egyéni és megismételhetetlen gazdagsága értéket jelent az egész emberiség számára, és kedves a teremtő Isten előtt. ...”⁵²

A mondatok nyilvánvalóan jó szándéka azonban nem feledtetheti, hogy tartalmilag a kiemelt gondolatok egész egyszerűen ellentétben vannak mindazzal, amit a kereszténység egész régebbi története során a népek létrejöttéről, a nyelvek jelentőségéről gondolt. Nem azt olvassuk-e, hogy „A szeretet soha el nem fogy: de legyenek bár próféciák, eltöröltetnek; vagy akár nyelvek, megszűnnek; vagy akár ismeret, eltöröltetik”? (1Kor 13,8.) Márpedig, ha igaz az, hogy „nyelvében él a nemzet” – mint láttuk, ezt az elvet az egyházatyák is elismerték –, akkor a nyelvek megszűnése bizony a népek megszű-

50 Például olyan politikai pártok nevében, mint a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt – 1922 (Andrássy–Friedrich párt), Keresztény Nemzeti Ellenzéki Párt – 1931, Keresztény Nemzeti Front – 1935 (Eckhardt Tibor), Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt – 1939 (hogy csak párat említsünk).

51 A MIÉP választási gyűlésén beszédet mondó László atyát a *Magyar Narancs* nyomán idézem.

52 Forrás: http://www.plebania.temerin.info/_a_061/cikk_6th.htm (Kiemelés tőlem – G. Gy.)

nését is jelenti. Mielőtt erőltetett értelmezésre kezdenénk gyanakodni, vegyük észre, hogy mit találunk a Jelenések könyvéből vett első mottóinkban: „megváltottál minket istennek a te véreddel, minden törzsből és nyelvből és népből és nemzetből”. (Jel 5,9–10) A megfogalmazás a „nép” fogalmára használt összes terminus felsorolásával teljesen egyértelműen jelzi a nép-voltból való megváltást. Ha a nép-volt „igazi érték”, akkor miért kellene ebből bárkit megváltani? Krisztus új szövetsége felől a nemzetlét pogányságának feladása nem a „lángsírba dőlés” tragédiája.⁵³ Az idézet folytatása mást ígér: „és tettél minket a mi Istenünknek királyokká és papokká; és uralkodunk a földön”. Ez nem csekély kárpótlásnak tűnik.

Megfontolandó, hogy a *Himnusz*nak és a *Szózat*nak a szimbolikus térben elfoglalt szerepe összefoglalja és megjeleníti mindazon eszméket, amelyek konstitutív és döntő szerepet játszanak egy nemzet mindenkorinak, önazonosságának, szellemi jellegének megkonstruálásában. Csak egyetérthetünk Carl Schmitttel, aki egy méltán elfelejtett angol filozófus Auguste Comte-ról írott könyvének meddőhányójából emelte ki és tette módszertani elvvé azt a mondatot, miszerint a tágan értelmezett metafizika, tehát ekként a teológia is, „egy korszak legerőteljesebb és legtisztább ábrázolása”. Éppen ezért kell tehát éppen a szimbólumokra reflektálni és éppen a teológia eszközeivel.

Schmitt módszertani elve jegyében e költemények pseudolitur-gikus használata nagyon sajátos szellemi zűrzavart jelez. Láttuk, hogy a kereszténység eredeti küldetése szerint azt a szellemi teret jelentette, amelyben képes megszületni az emberiség szellemi egységének evangéliumi eszméje, s amely legyőzheti az etnikai és nemzetiségi ellentéteket: „Nincs többé zsidó vagy görög... mert mindannyian eggyé lettetek a Krisztus Jézusban” (Gal 3,28). De e súlyos feladat során, mint Hermásznál láttuk, még a Torony építői közül is sokan elgyengülnek, és visszahullnak eredeti tarkaságuk világába. A történelem nem ért véget. „Mert nem vér és test ellen van nekünk tusakodásunk, hanem a fejedelemségek ellen, a hatalmasságok ellen, ez élet sötétségének világbírói ellen, a gonoszság lelkei ellen, melyek a magasságban vannak.” (Ef 6,12) Ők a népek angyalai.

53 A jelenség nem került el a pápák figyelmét sem. II. János Pál 1994. január 15-én beszélt „egy új pogányságról: a nemzet istenítéséről”.